

Een Tuil Orchideeën

Anthologie uit de Tuin der Geesteswetenschappen
te Groningen

bezorgd door
HANS T. BAKKER

Barkhuis Publishing
Groningen 2005

Amarna*

Het Einde van een Religieus Experiment

JACOBUS VAN DIJK

Het mag op het eerste gezicht vreemd lijken in een symposium gewijd aan het einde van religieuze tradities aandacht te besteden aan de Amarna periode, die merkwaardige episode aan het eind van de 14e eeuw v. Chr. waarin voor het eerst in de geschiedenis van de mensheid door één individu een godsdienst gesticht werd, en nog wel een monotheïstische. Van een religieuze traditie kan men immers in dit geval in het geheel niet spreken, niet zozeer omdat de Amarna periode hooguit twintig jaar geduurd heeft, maar vooral omdat de godsdiensthervorming van Achnaton na zijn dood volstrekt is genegeerd, nee sterker, volledig ongedaan gemaakt. Achnaton's monotheïsme is even plotse-ling van het toneel verdwenen als het was opgekomen; Jan Assmann schrijft in zijn recente mentaliteitsgeschiedenis van Egypte dan ook: 'Die monotheïstische Religion ist in Ägypten weder rezipiert noch tradiert, sondern sofort wieder vergessen worden.'¹ Assmann merkt op dat, toen aan het eind van de 19e eeuw de Grote Hymne aan de Aton, ook bekend als het Zonnelied van Achnaton, werd herontdekt, deze sinds hij omstreeks 1340 v. Chr. op de wand van een graf in Amarna werd aangebracht niet meer was gelezen. Nu zijn natuurlijk vele Egyptische teksten, ook religieuze, eeuwenlang niet gelezen; ze zijn immers pas sinds de ontcijfering van het hiërogliefenschrift door Champollion in 1822 weer toegankelijk. Maar deze teksten kenden voor het merendeel een lange receptie-geschiedenis binnen de Egyptische cultuur zelf; de Pyramideteksten uit het derde millennium bijvoorbeeld hebben hun stempel gedrukt op de funeraire literatuur van de volgende 2500 jaar. Niet alleen werden zij gedeeltelijk opgenomen in latere tekstcorpora als de Sarcofaagteksten en het Dodenboek,

* Onderstaande tekst is een bewerkte en van voetnoten voorziene versie van een voordracht op het symposium *Het einde van religieuze tradities* dat op 4 november 1997 werd gehouden ter gelegenheid van het afscheid van Prof. Dr. Herman te Velde als hoogleraar Egyptologie aan de Rijksuniversiteit Groningen. De tekst is in deze vorm niet eerder gepubliceerd; wel werd de stof verwerkt in mijn hoofdstuk 'The Amarna Period and the Later New Kingdom (c. 1352–1069 BC)', in: I. Shaw (ed.), *The Oxford History of Ancient Egypt*, Oxford 2000, 272–313.

¹ J. Assmann, *Ägypten. Eine Sinngeschichte*, München/Wien 1996, 244.

maar afschriften van de Pyramideteksten zelf vinden we nog in papyri uit de Grieks-Romeinse tijd, wanneer de oud-Egyptische cultuur en godsdienst ten einde lopen. Ook de Zonnehymnen, een genre dat in het Nieuwe Rijk ontstaat, kennen een lange traditie, maar Achnaton's Grote Atonhymne neemt binnen dit genre een geïsoleerde positie in; hij werd niet aan latere generaties overgeleverd en niet verder geïnterpreteerd. Zonnehymnen van na de Amarna periode bevatten elementen die als reactie tegen Achnaton's nieuwe doctrine kunnen worden gezien, maar Achnaton's eigen Zonnehymne werd vrijwel meteen na zijn dood aan de vergetelheid prijsgegeven.

De vraag die wij ons stellen is dan ook in de eerste plaats waarom de traditie in het geval van de Amarna-religie geen kans heeft gekregen, met andere woorden, hoe komt het eigenlijk dat Achnaton's religieuze experiment is mislukt? Alvorens een poging te wagen deze vraag te beantwoorden zal ik ten behoeve van de niet-Egyptologen een beknopt overzicht van de Amarna-periode geven, in de hoop dat ik daarmee het geduld van de Egyptologen niet al te zeer op de proef zal stellen.

Achnaton, die oorspronkelijk Amenhotep heette (wij duiden hem aan als Amenhotep IV), verving in het midden van de 14e eeuw v. Chr. de eeuwenoude polytheïstische religie van de Egyptenaren door een monotheïstische. De traditionele goden van Egypte werden aan de kant geschoven en vervangen door één enkele, universele godheid, de Aton (Egyptisch voor 'Zonneschijf'), die bovendien niet langer werd afgebeeld in mensen- of dierengedaante, of in de mengvorm van deze twee die zo karakteristiek is voor veel Egyptische goden, maar zeer concreet als een zonneschijf met stralen die uitlopen in handen; deze wijze van afbeelden is in wezen aniconisch; godenbeelden zijn dan ook overbodig geworden, want de Aton straalt voor iedereen zichtbaar aan de hemel. De naam van de nieuwe god bestaat in feite uit een langere formule die luidt: 'Re-Horus van de Horizon, die juicht in de horizon in zijn naam/identiteit van het Licht dat in de Aton is.' Amenhotep IV verandert zijn naam in Achnaton, sticht op maagdelijke bodem een nieuwe hoofdstad, Achetaton (tegenwoordig bekend als Amarna), en wijdt zich tijdens de rest van zijn regeringsperiode in *splendid isolation* geheel aan de verering van zijn god. Na zijn dood komt er een abrupt einde aan zijn experiment. Zijn opvolgers maken zijn hervorming ongedaan; de traditionele goden worden in ere hersteld, Amarna wordt verlaten en niet veel later systematisch afgebroken, Achnaton zelf wordt verketterd en zijn naam uit alle officiële documenten en inscripties geschrapt.

Al jaren zijn onder Egyptologen de meningen verdeeld over de vraag of Amenhotep IV nog tijdens de regering van zijn vader als diens co-regent de troon besteed of niet. De chronologische implicaties van het al of niet bestaan van zo'n coregentschap zijn aanzienlijk, maar het probleem is dermate gecompliceerd dat we er hier grotendeels aan voorbij zullen gaan. Grotendeels, maar niet helemaal. Het probleem speelt namelijk ook een rol bij de beoordeling van de wortels van Achnaton's godsdienstige revolutie. De laatste jaren is veel onderzoek verricht naar de regeringsperiode van Amenhotep III en het is duidelijk

geworden dat de Aton als één van de aspecten van de zonnegod al in deze tijd veel nadruk krijgt, met name in relatie tot de koning zelf.

Tijdens de laatste jaren van Amenhotep III vierde deze koning een drietal Sed-feesten, koninklijke jubilea waarbij de farao d.m.v. een groot aantal rituelen werd verjongd, herboren. Zo'n Sed-feest werd traditioneel voor het eerst in het dertigste regeringsjaar gevierd en daarna om de drie jaar herhaald; die van Amenhotep III vallen dan ook in zijn jaren 30, 34 en 37. Deze drie Sed-feesten vinden hun weerslag in de wijze waarop Amenhotep III zich laat afbeelden, zoals het onderzoek van Ray Johnson overtuigend heeft aangetoond.² Niet alleen wordt de inmiddels bejaarde vorst doelbewust met de trekken van een kind afgebeeld, maar ook wordt hij vergoddelijkt, en wel als zonnegod. Hij afficheert zichzelf nadrukkelijk als levende incarnatie van de zonnegod op aarde en noemt zichzelf de Schitterende Aton. Achnaton's latere verabsolutering van de cultus van de Aton kan niet los gezien worden van deze laatste fase van de regering van zijn voorganger.

Dit blijkt ook uit een ander opmerkelijk feit. In het begin van zijn eigen regering bouwt Achnaton, die dan nog gewoon Amenhotep heet, een tempelcomplex voor de Aton direct ten oosten van het grote tempeldomein van de rijksgod Amon in Karnak. Deze Aton-tempels zijn op het oosten georiënteerd, d.w.z. op de plaats van zonsopgang, dit in tegenstelling tot de Amon-tempel die op het westen georiënteerd is. Een van de onderdelen van de nieuwe Aton-tempel is een gebouw dat speciaal gewijd is aan het Sed-feest.³ Maar wiens Sed-feest? Amenhotep III komt in de reliëfs en inscripties van deze tempel niet voor. Amenhotep IV staat nog aan het begin van zijn regering en heeft normaal gesproken nog bijna dertig jaar voor de boeg voordat hij een Sed-feest kan vieren. In dit verband is het interessant erop te wijzen dat wij uit latere jaren, wanneer Achnaton al in zijn nieuwe hoofdstad Amarna resideert, een inscriptie hebben van een van zijn hovelingen waarin deze de wens uit getuige te mogen zijn van Achnaton's eerste Sed-feest;⁴ ook Achnaton zelf spreekt op de grensstèles van Amarna zijn uitdrukkelijke voornemen uit zijn Sed-feesten daar, in Amarna, te vieren.⁵ Hieruit blijkt zonneklaar dat het Sed-feest in de Aton-tempel van Karnak niet het eerste Sed-feest van de nieuwe koning is. In de reliëfs die de Sed-feest-rituelen uitbeelden spelen de traditionele goden vrijwel geen rol meer; de rol van de Aton daarentegen is zeer prominent, zo zeer zelfs dat men wel heeft gesteld dat dit niet een Sed-feest van Amenhotep

2 W.R. Johnson, 'Images of Amenhotep III in Thebes: Styles and Intentions', in: L.M. Berman (ed.), *The Art of Amenhotep III: Art Historical Analysis*, Cleveland 1990, 26–46.

3 J. Gohary, *Akhenaten's Sed-Festival at Karnak*, London/New York 1992.

4 De tekst staat op een deurpost van het huis van de 'hogepriester van de Aton in het domein van Re, Pawah' in de stad Amarna, nu Berlijn 20375; M. Sandman, *Texts from the Time of Akhenaten*, Bruxelles 1938, 172: 6–7; W.J. Murnane, *Texts from the Amarna Period in Egypt*, Atlanta 1995, 179 (79B).

5 W.J. Murnane & C.C. Van Siclen, *The Boundary Stelae of Akhenaten*, London/New York 1993, 31, 45 (XV).

IV-Achnaton is, maar van de Aton zelf. Dit lijkt mij zeer plausibel, maar we kunnen nog een stap verder gaan. Dit Sed-feest moet vóór het 5e regeringsjaar van Achnaton gevierd zijn, vermoedelijk in zijn Jaar 2 of 3. Daarmee zou het precies na de reguliere 3 jaar sinds het laatste Sed-feest van Amenhotep III vallen. Ik zou dan ook willen voorstellen dit feest te beschouwen als het 4e Sed-feest van de inmiddels gestorven, nu definitief met de Aton verenigde Amenhotep III. Al eeuwenlang beschreef men het overlijden van een Egyptische farao in woorden als de volgende (ik citeer nu uit de geschiedenis van Sinuhe, zo'n 600 jaar voor Achnaton):

De god is binnengetreden in zijn horizon, koning zo-en-zo is ten hemel gestegen, zich verenigend met de Aton, zijn godenlichaam is één geworden met degene die hem maakte.⁶

De Aton van het Sed-feest van Karnak is de gestorven Amenhotep III die nu als hemelse coregent samen met zijn aardse incarnatie, zijn zoon, verder regeert. Het koningschap van de Aton wordt in talloze teksten benadrukt, al was het alleen maar door het feit dat de naam van de Aton in twee koningscartouches wordt geschreven, en wel voor het eerst in de Aton-tempel in Karnak. Anderzijds worden de namen van de Aton in koningsinscripties vaak vooraf gegaan door de woorden 'mijn vader leeft' en wordt Achnaton er niet moe van te benadrukken dat hij 'de volmaakte zoon van de levende Aton' is. In dit licht bezien biedt het Sed-feest in Karnak een van de sterkste aanwijzingen dat van een reëel, historisch coregentschap van de nog op aarde levende Amenhotep III met zijn zoon Amenhotep IV geen sprake kan zijn.

Een ander opmerkelijk gegeven in de decoratie van de Aton-tempel van Karnak is de ongehoord belangrijke rol die Achnaton's koningin, de legendarische Nefertiti, erin speelt. Zij voert rituelen uit die tot dusver waren voorbehouden aan de koning, zoals het 'aanbieden van ma'at' (d.w.z. het instandhouden van de wereldorde) en het 'neerslaan van de vijand' (d.w.z. het onderwerpen van de chaosmachten). Nefertiti en Achnaton worden afgebeeld als de mythische tweeling Sjoë en Tefnoet, het eerste godenpaar dat werd voortgebracht door de androgyne scheppergod Atoem. De oer-triade van de traditionele godsdienst bestaande uit Atoem, Sjoë en Tefnoet wordt vervangen door een nieuwe triade die bestaat uit de Aton als oer-vader en de koning en de koningin als zijn kinderen.

In zijn 5e regeringsjaar besluit Amenhotep IV de traditionele band van het koningshuis met Thebe, tot dusver de religieuze hoofdstad van Egypte, en met de rijksgod Amon en zijn priesters te verbreken en voor de Aton een nieuwe stad te bouwen. Te zelfder tijd verandert hij zijn naam in Achnaton, een naam die kan worden vertaald als 'hij die effectief handelt voor Aton' of 'actieve manifestatie van Aton.' De nieuwe stad heet Achetaton, 'Horizon van

⁶ Sinuhe R7-8; dezelfde formule wordt ook gebruikt in *Urk.* IV 54 en 896, vgl. G. Fecht, *ZÄS* 85 (1960), 113, die echter daaruit geen historische conclusies trekt m.b.t. de door Achnaton zeer letterlijk genomen identiteit van zijn vader Amenhotep III en de Aton.

Aton’; het is de plaats waar de Aton zich manifesteert en waar hij regeert door zijn zoon, de koning, die ‘het volmaakte kind van de levende Aton’ is. Naast religieuze zullen er ook politieke redenen zijn geweest voor het besluit Thebe te verruilen voor Amarna. Er is vrijwel zeker oppositie geweest tegen Achnaton’s ideeën, met name onder de priesterschap van Amon. Economische belangen hebben daarbij ongetwijfeld een belangrijke rol gespeeld; al voor de verhuizing naar Amarna was een deel van de inkomsten van de tempel van Amon, een van de grootste economische machten van het land, naar de nieuwe Aton-tempels in Karnak overgeheveld.

Toen de belangrijkste tempels en paleizen van Amarna klaar waren en Achnaton en zijn familie daar hun intrek hadden genomen radicaliseerde Achnaton’s nieuwe religie nog verder. In Jaar 9 wordt de naam-formule van de Aton gewijzigd in ‘Re de Heerser van de Horizon, die juicht in de horizon in zijn naam/identiteit van de vader die is teruggekeerd als de Aton.’ In deze nieuwe formulering is enerzijds de naam van de god Horus verdwenen, anderzijds wordt een nog grotere nadruk gelegd op de vader-zoon relatie van de Aton en de koning. De traditionele goden worden nu geheel uitgebannen; hun namen en afbeeldingen, met name die van Amon en Moet, worden uitgehakt en hun tempels gesloten. Aan de traditionele cultus die erop gericht is de scheppingsorde d.m.v. een dagelijks ritueel in stand te houden komt een einde en de religieuze feesten met hun openbare processies worden niet langer gevierd. Deze maatregelen zouden ondenkbaar zijn geweest zonder de steun van het leger, de machtsfactor waarop het koningshuis van de 18e dynastie gegrondvest was. In dat opzicht was Achnaton zeker geen pacifist, zoals weleens wordt gedacht.⁷

Wij kunnen hier niet uitvoerig in gaan op aspecten als de sterk van de traditie afwijkende Amarna-kunst, de architectuur en bouwmethoden van de nieuwe stad, of de nieuwe taalpolitiek van Achnaton, aspecten die alle met Achnaton’s revolutionaire ideeën samenhangen. De koninklijke familie woonde in het noorden van de stad; hun woonpaleizen waren d.m.v. een brede, kaarsrechte koninklijke avenue van ongeveer 3,5 km verbonden met het centrum van de stad waar zich de werkpaleizen en de grote Aton-tempel bevonden. Het opvallendste verschil tussen deze Aton-tempel en de traditionele Egyptische tempel is dat de Aton-tempel geheel open is. De traditionele tempel begon met een pylloon en een open zuilenhof gevolgd door een opeenvolging van verdere hoven en vertrekken die naarmate men verder in het gebouw doordrong geleidelijk kleiner en donkerder werden. Helemaal achteraan, in het binnenste van de tempel bevond zich het heilige der heiligen waar een schrijn met het cultusbeeld stond opgesteld dat in volledige duisternis gehuld was en alleen verlicht werd door de

7 Zie voor het rijkgeschakeerde beeld van Achnaton in de westerse cultuur het interessante boek van D. Montserrat, *Akhenaten: History, Fantasy and Ancient Egypt*, London/New York 2000. In de jaren ’30 schreef Agatha Christie een toneelstuk *Akhnaton*, waarin de koning in navolging van Egyptologen als James Henry Breasted en Arthur Weigall als een pacifist wordt afgeschilderd die uiteindelijk het onderspit delft tegen de haviken uit het leger en de priesterschap (Montserrat, *op. cit.*, 162).

fakkels die de priesters 's morgens vroeg bij het begin van het dagelijks tempelritueel onstaken. Achnaton's god daarentegen stond voor iedereen zichtbaar aan de hemel en een door mensenhand gemaakt cultusbeeld is dan ook overbodig. De enige beelden in de tempels van Achetaton zijn beelden van Achnaton zelf en van andere leden van de koninklijke familie. De architectuur van de tempel is erop gericht schaduw en duisternis zo veel mogelijk te vermijden; zelfs de bovendorpels van de poorten en deuren zijn in het midden open, doorbroken. De koning vereerde de Aton in grote open ruimten waarin enkele grotere en een zeer grote aantal kleinere altaren stonden opgesteld waarop offers voor de Aton werden gebracht. De enorme rijen kleinere altaren waren waarschijnlijk bedoeld voor de doden die in de tempel werden gevoed als regulier onderdeel van de dagelijkse cultus.

Licht is het meest essentiële aspect van de Aton.⁸ Hij is in de eerste plaats een god van het licht dat van de zonnescijf komt en dat alle levende wezens en de hele natuur in leven houdt in voortdurende schepping. De Aton is de scheppergod die over zijn schepping regeert als hemelkoning. En zoals de Aton de koning van de wereld is, zo is Achnaton de god van zijn onderdanen. Iedere ochtend rijdt hij in zijn wagen langs de koninklijke weg van zijn paleis in het noorden van de stad naar de grote Aton-tempel in het centrum; dit is een religieuze gebeurtenis, een dagelijkse processie, die in de plaats is gekomen van de reguliere processies van de traditionele godsdienst, waarbij de inwoners van een stad in contact konden komen met de goden die normaal in het binnenste van de tempel aan het gezicht onttrokken waren. Achnaton was zoals zijn naam aanduidt de 'actieve manifestatie van de Aton' door wie de Aton zijn weldadige werk verricht. De koning heeft de mensen 'gemaakt,' en met name de elite die hij zelf heeft uitverkoren. In hun inscripties ontkennen deze hovelingen hun ware achtergrond, ook al moeten sommige van hen ongetwijfeld uit vooraanstaande families zijn gekomen. Zij presenteren zichzelf als arme wezen die hun hele bestaan danken aan de koning die hen 'geschapen heeft door zijn Ka.'⁹ Achnaton's werk wordt vergeleken met dat van de jaarlijkse overstroming van de Nijl die de mensen en alle andere levende wezens voedt en onderhoudt. Persoonlijke vroomheid is nu identiek met volstreekte loyaliteit aan Achnaton persoonlijk.¹⁰ In plaats van schrijven voor de huisgoden of plaatselijke goden hebben de leden van Achnaton's elite in hun huizen nu schrijven met altaren en stèles waarop de heilige koninklijke familie is afgebeeld.

Ook in de decoratie van de graven van de elite in de bergen ten oosten van Amarna domineert de koning. Afbeeldingen van Achnaton en de koninklijke familie komen in de plaats van de gebruikelijke 'scenes uit het dagelijks leven,' begrafenis- en hiernamaalsvoorstellingen en excerpten uit het Doden-

⁸ E. Hornung, *Echnaton. Die Religion des Lichtes*, Zürich 1995.

⁹ Vgl. H. Guksch, *Königsdienst: Zur Selbstdarstellung der Beamten in der 18. Dynastie*, Heidelberg 1994, 28–33; J. van Dijk, 'Elite en goddelijk koningschap in Egypte aan het eind van de Achttiende Dynastie', in: *Phoenix* 44 (1998), 7–20.

¹⁰ J. Assmann, 'Die "loyalistische Lehre" Echnatons', in: *SAK* 8 (1980), 1–32.

boek. Hymnen en offerformules zijn even vaak aan de koning als aan de Aton gericht; hymnen aan de Aton worden dikwijls de koning in de mond gelegd in plaats van de grafeigenaar. Osiris, de belangrijkste god van dood en wederopstanding, schijnt al meteen vanaf het begin van Achnaton's godsdienstige revolutie uitgebannen te zijn. Dit blijkt ook uit de eerder geschetste verhouding van de gestorven Amenhotep III tot zijn opvolger als het samen regeren van de Aton en de koning. In het aloude dogma dat de gestorven koning Osiris is geworden en op aarde wordt opgevolgd door zijn zoon en reïncarnatie Horus is Osiris vervangen door de Aton. Zelfs de voorstelling van Osiris als de nachtelijke manifestatie van de zonnegod die al voor Amarna wijd verbreid was wordt door Achnaton verworpen. De Aton is een god van leven-brengend licht. Tijdens de nacht is hij simpelweg afwezig; hij slaapt, zoals heel zijn schepping. Nacht, duisternis en dood zijn niet langer een positief, noodzakelijk stadium van regeneratie, maar worden in de nieuwe godsdienst als irrelevant ter zijde geschoven. 's Nachts slapen ook de doden, zoals alle andere levende wezens en zoals de Aton zelf. Zij bevinden zich niet in het Schone Westen, de onderwereld, en ook hun graven bevinden zich niet in het westen, waar in de traditionele opvatting de zon de onderwereld binnenging, maar in het oosten. Hun opstanding vindt plaats bij zonsopgang, wanneer de Aton opstaat. 'De wereld ontstaat door Uw hand, zoals U ook haar bewoners geschapen hebt. Wanneer U bent opgegaan dan leven zij, gaat U onder, dan sterven zij. U bent de levenstijd zelf, men leeft door U,' zoals Achnaton's Grote Hymne het uitdrukt.¹¹ De *modus vivendi* van de doden bestaat in de voortdurende aanwezigheid bij de Aton en de koning in de tempel, waar zij (of hun *ba*-zielen) zich laven aan de dagelijkse offers. Daarom staan de wanden van de graven in Amarna vol met voorstellingen van de Aton-tempels en van de koning op zijn dagelijkse rijtocht naar de tempel en van diens offerhandelingen in de tempel. De tempels van Amarna zijn het nieuwe hiernamaals; de doden leven niet langer in hun graven of in de onderwereld, maar op aarde, onder de levenden.¹² De graven dienen slechts als nachtelijke rustplaats van de doden, waar hun *ba*'s 's nachts terugkeren naar hun gemummificeerde lichamen. Ook het dodengericht voor de troon van Osiris dat bij een succesvolle uitkomst de staat van gerechtvaardigde (*ma'aty*) en toegang tot het hiernamaals gaf bestaat niet meer. De leden van Achnaton's hof-elite verdienen hun leven na de dood door zijn onderwijzingen te volgen en hem volkomen loyaal te zijn tijdens hun leven op aarde. Achnaton is de god die, zoals een tekst het uitdrukt, 'de levenstijd schenkt en een begrafenis na de ouderdom';¹³ hij belichaamt de scheppingsorde (*ma'at*) en door hem trouw te dienen en zijn lering te volgen wordt men een *ma'aty*, een gerechtvaardigde. Buiten de koning om is er geen leven na de dood; het voortbestaan na de dood

11 N. de Garies Davis, *The Rock Tombs of El Amarna VI*, London 1908, Pl. 27, col. 12. Vgl. Assmann, *Ägypten. Eine Sinngeschichte*, 248–251.

12 Hornung, *Echnaton*, 105–114.

13 S. Seidlmayer, 'Zu einigen Architekturinschriften aus Tell el-Amarna', in: *MDAIK* 39 (1983), 183–206 (het citaat staat op p. 196).

is geheel van hem afhankelijk, Achnaton monopoliseert het hiernamaalsgeloof evenzeer als alle andere aspecten van de nieuwe religie.

Tot zover de theorie, en ongetwijfeld ook de praktijk onder de elite van Amarna. Maar hoe was het in de rest van het land? En hoe stond het met de vele inwoners van Amarna die niet tot de topklaag van de hof-elite behoorden? Hierover zwijgen de directe, officiële bronnen, maar gelukkig leren archeologische vondsten uit Amarna en elders in Egypte ons het een en ander over deze kant van de zaak. Om met Amarna zelf te beginnen: er is al vaker op gewezen dat er daar een aanzienlijk aantal amuletten, votiefgaven, stèles en zelfs muurschilderingen zijn waarop de traditionele goden van Egypte zijn afgebeeld. Daaronder bevinden zich niet alleen huiselijke beschermgoden als Bes en Taweret (beide verbonden met zwangerschap en geboorte), Isis en Sjed, of een typische beroepsgod als Thoth, de god van de schrijvers, maar ook Chnoem, Satis en Anoekeis (de triade van Elefantine) en Ptah van Memphis, ja zelfs de gehate Amon van Thebe.¹⁴ Deze vondsten zijn te talrijk dan dat men ze allemaal kan toeschrijven aan de tijd na de dood van Achnaton, toen Amarna nog een tijdlang bewoond is geweest of aan de tijd dat slopers er tijdelijk hun intrek namen om in opdracht van latere koningen de stad systematisch af te breken. Kennelijk werd tegen dit soort uitingen van traditioneel polytheïstisch geloof geen actie ondernomen.

Ons beeld van wat elders in het land gebeurde wordt in belangrijke mate bepaald door de beschrijving die later van deze periode wordt gegeven op de zogenaamde Restauratie-stèle van Toetanchamon. In deze tekst wordt beschreven hoe onder Achnaton overal in het land,

... de kapellen en tempeldomeinen van de goden en godinnen, van Elefantine tot de Delta, tot ruïnes waren vervallen en geworden tot heuvels overwoekerd met gras. Hun heiligdommen waren geworden tot iets dat nooit bestaan had en hun gebouwen waren tot voetpaden geworden. De goden hadden zich daarom van Egypte afgekeerd [...] en als men tot hen bad lieten zij niets van zich horen.¹⁵

Deze inscriptie vertoont echter opvallende overeenkomsten met het welbekende genre van de chaosbeschrijving en heeft een overduidelijk propagandistische strekking, met andere woorden, zij overdrijft sterk. Natuurlijk hebben wij het tastbare bewijs van de vervolging van de traditionele goden in de vorm van het uithakken van hun namen en afbeeldingen op graf- en tempelwanden, maar dit verschijnsel is voornamelijk beperkt tot Amon en Moet van Thebe, niet alleen in Thebe zelf, maar ook in andere plaatsen waar zij vereerd werden, tot in Nubië toe. Bij andere goden doet zich dit fenomeen in veel mindere mate voor. Het

¹⁴ Vgl. B.J. Kemp, *Ancient Egypt. Anatomy of a Civilization*, London/New York 1989, 304–305.

¹⁵ Zie voor een recente Nederlandse vertaling met commentaar J. van Dijk, 'De restauratie-stèle van Toetanchamon', in: R.J. Demarée & K.R. Veenhof (eds.), *Zij schreven geschiedenis. Historische documenten uit het Oude Nabije Oosten (2500–100 v. Chr.)*, Leiden/Leuven 2003, 226–237.

woord voor ‘goden’ in het meervoud (*ntrw*) is weliswaar soms uitgehakt, maar ook hierbij lijkt het vooral te gaan om frasen als *nb ntrw*, ‘Heer der Goden,’ en *nsw ntrw*, ‘Koning der Goden,’ beide standaard epitheta van de god Amon van Thebe. Tempels zullen zeker gesloten zijn, maar ook dat is vermoedelijk beperkt gebleven tot de grote religieuze centra zoals Thebe en Memphis waar Aton-tempels verzezen.

In dit verband is het interessant te kijken naar de begraafplaatsen elders in het land. Deze lijken zich voor het overgrote deel weinig of niets van de nieuwe funeraire religie aangetrokken te hebben. In Amarna-stijl uitgevoerde graven waarin de traditionele funeraire goden plaats hebben gemaakt voor de Aton en de koning zijn er buiten Amarna niet of nauwelijks. Graven in Thebe en vooral ook in Memphis, ook die waarin de Aton genoemd wordt, maken daarnaast gewoon melding van Osiris, Sokaris, Anubis, Isis, Noet, Hathor en vele andere goden en godinnen. Uit Saqqâra, de dodenstad van Memphis, is tot dusver slechts één enkele grafstèle bekend waarop naast offerformules aan de Aton, die overigens niet op de stèle is afgebeeld, geen andere goden voorkomen.¹⁶ Er wordt vaak beweerd dat in navolging van de koning ook privé-personen hun theofore eigennamen veranderden in namen samengesteld met het element Aton, maar dat lijkt in werkelijkheid slechts sporadisch het geval te zijn. Enkele personen hebben inderdaad nieuwe namen aangenomen, meestal met het element Re; de generaal Ptahmose, bijvoorbeeld, noemt zich enige tijd Ramose en de domeinenopzichter Meryneith heet tijdelijk Meryre. Ook is er een toenemend gebruik van uitsluitend verkorte vormen; zo gebruiken mensen met de meest populaire naam van de Achttiende Dynastie, Amenhotep, nu uitsluitend nog de afgekorte vorm daarvan, Huy. Maar de opzichter van de bladgoud-makers van de tempel van de Aton heette gewoon Ptahmay; de zonen van Inioeia, beiden werkzaam als schrijver van het schathuis van de tempel van de Aton heetten Penonoeris en Ramose; zij bieden hun vader dodenoffers aan van het altaar van de god Ptah van Memphis en ook allerlei andere goden worden in Inioeia’s graf genoemd en afgebeeld.¹⁷ Kan men hier nog aanvoeren dat dit graf vermoedelijk uit het eind van de Amarna-periode of uit de beginjaren van Toetanchamon dateert, in het geval van de vizier Aperel en zijn zoon Huy gaat dat niet op: de vader was vizier onder Amenhotep III en maakte vrijwel zeker het begin van de Amarna-periode mee, terwijl de zoon pas rond Achnaton’s Jaar 10 stierf. Toch zijn beiden op volstrekt traditionele wijze begraven en is er in het hele graf geen enkele afbeelding van de Aton of van Achnaton te vinden. Zelfs de al genoemde Meryneith/Meryre noemt in zijn meest orthodoxe graf-inscripties, met offerformules aan de Aton, nog ‘Hij die ten zuiden van zijn Muur is,’ d.w.z. de god Ptah van Memphis.¹⁸ Ook in de provincie zien we hetzelfde verschijnsel;

16 Cairo CG 34182; B. Löhr, *SAK* 2 (1975), 176–178.

17 Het graf van Inioeia werd in het seizoen 1993 opgegraven door het gezamenlijke team van de Egypt Exploration Society (London) en het Rijksmuseum van Oudheden (Leiden), zie het voorlopige rapport in: *JEA* 79 (1993), 1–9. Publicatie van het graf door H.D. Schneider en J. van Dijk is in voorbereiding.

18 Het graf van Meryneith/Meryre werd in de jaren 2001–2003 opgegraven door een team

Ipy, de burgemeester van Meidum, die tegelijk de plaatselijke ‘opzichter van de akkers van de tempel van de Aton’ was, zag er kennelijk geen been in in zijn graf offerformules voor Osiris, Atum en Anubis op te nemen en zichzelf in aanbidding voor Osiris af te beelden.¹⁹ Kennelijk werd de soep niet overal zo heet gegeten als zij aan Achnaton’s hof in Amarna werd opgediend.

Zo blijkt er dus toch een brede kloof tussen theorie en praktijk te gapen, een die voortkomt uit de paradox van enerzijds het universele karakter van de Aton en anderzijds Achnaton’s monopolie op diens verering. In Achnaton’s Grote Hymne lezen wij dat de Aton er is voor alle mensen en dieren, groot en klein, en zelfs niet alleen voor de Egyptenaren maar ook voor alle vreemde landen en verre volkeren. Tegelijk zegt de Hymne echter dat er niemand is die de Aton kent behalve zijn zoon Achnaton. De Aton is niet zoals de oude goden aan het gezicht onttrokken in het binnenste van een in duisternis gehulde tempel, hij straalt voor iedereen zichtbaar aan de hemel, maar toch kan hij alleen vereerd worden via de koning. De mensen worden weliswaar door de scheppende stralen van de Aton gevoed en in leven gehouden, maar zij zijn voor hun ziel en zaligheid volkomen afhankelijk van Achnaton. Aan deze paradox is Achnaton’s Atonisme ten onder gegaan. Zijn religie was volstrekt elitair; alleen hijzelf en een kleine kring van uitverkoren hovelingen in Amarna hadden er deel aan; de rest van de Egyptenaren, ook de elite elders, haalde er kennelijk de schouders over op en ging over tot de orde van de dag.

Men kan zich niet aan de indruk onttrekken dat Achnaton weliswaar een groot, visionair denker was, maar tegelijk ook een wereldvreemde dromer die weinig of geen oog meer had voor wat er buiten Amarna gebeurde. In het latere Decreet van Horemheb,²⁰ dat in zijn juridisch taalgebruik een heel wat realistisch beeld van de toestand van het land schetst dan de Restauratie-stèle van Toetanchamon, worden een groot aantal misstanden opgesomd die laten zien dat het land ten prooi was gevallen aan wijdverbreide corruptie. Ook met de buitenlandse politiek ging het slecht. Het machtsevenwicht in het Nabije Oosten was sinds het rijk van Mitanni door de Hethieten van de kaart was geveegd grondig verstoord en Egypte dreigde zijn territoria in Syrië–Palestina te verliezen. De militairen die Achnaton kennelijk bij het begin van zijn regering hadden gesteund keren zich nu tegen hem en als de koning in zijn 17e regeringsjaar sterft—lang voor zijn eerste Sed-feest—stort zijn hele religieuze bouwwerk als een kaartenhuis ineen. Nog geen twee jaar later is de traditionele godsdienst in volle glorie hersteld; de koning resideert weer in Memphis en Thebe is weer de religieuze hoofdstad van het land. Achnaton’s hervorming was mislukt, en zoals we allemaal weten worden mislukte hervormers als kettters beschouwd. Zijn nagedachtenis wordt uitgebannen, in latere documenten wordt er

van het Rijksmuseum van Oudheden en de Universiteit Leiden o.l.v. M.J. Raven en R. van Walsem, zie de rapporten in: *JEOL* 37 (2001/02), 71–109 en 38 (2003/04), 5–23. De inscripties werden door schrijver dezes opgenomen tijdens het seizoen 2003.

19 R. Engelbach, *Riqqeh and Memphis VI*, London 1915, Pls. XV.

20 J.M. Kruchten, *Le Décret d’Horemheb*, Bruxelles 1981.

naar hem verwezen als ‘de vijand van Amarna.’ Ook in de funeraire religie van zijn onderdanen blijft een reactie niet uit. Osiris wordt belangrijker dan ooit te voren; dat de Zonnegod niet kan herrijzen zonder eerst te sterven en Osiris te worden in het dodenrijk wordt een centraal gegeven in de grafdecoratie. Het graf zelf krijgt steeds meer het karakter van een kleine dodentempel waarin de grafeigenaars zelf aan de goden offeren en hen aanbidden zonder tussenkomst van de koning, wiens rol in de dodencultus wordt geminimaliseerd.²¹

Al is er dus van een voortgezette traditie van Achnaton’s monotheïstische religie geen sprake, invloed op het verdere verloop van de Egyptische godsdienstgeschiedenis heeft zij wel degelijk gehad. In het boek van Jan Assmann dat ik in het begin citeerde wijst deze er terecht op dat wij juist door het voortijdig afbreken van Achnaton’s religieuze experiment en het ontbreken van een traditie, van receptie, redactie en interpretatie, van het verder uitbouwen en aanpassen van zijn ideeën, te maken hebben met een unicum in de godsdienstgeschiedenis.²² Nergens anders is een pas gestichte religie in zijn prille beginstadium bewaard gebleven; overal elders zijn wij aangewezen op een moeizame reconstructie van het begin uit latere, door mythe- en legendevorming overwoekerde tradities. Bovendien wordt tegenwoordig door niemand meer betwijfeld dat de schrijver van de Bijbelse Psalm 104 op de een of andere wijze bekend moet zijn geweest met Achnaton’s Grote Hymne aan de Aton; in dat opzicht is er dus in zekere zin wel degelijk sprake van een, zij het buiten-Egyptische, traditie, ook al is volstrekt onduidelijk hoe het een en ander in zijn werk is gegaan.²³ Deze en andere aspecten maken deze merkwaardige episode in de geschiedenis van de mensheid het bestuderen meer dan waard.

AFKORTINGEN

JEA	Journal of Egyptian Archaeology
JEOL	Jaarbericht Ex Oriente Lux
MDAIK	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abt. Kairo
SAK	Studien zur Altägyptischen Kultur
URK. IV	Urkunden des Aegyptischen Altertums, Abt. IV: Urkunden der 18. Dynastie
ZÄS	Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde

21 J. van Dijk, ‘The Development of the Memphite Necropolis in the Post-Amarna Period’, in: A.P. Zivie (ed.), *Memphis et ses nécropoles au Nouvel Empire. Nouvelles données, nouvelles questions*, Paris 1988, 37–46; id., *The New Kingdom Necropolis of Memphis. Historical and Iconographical Studies*, Groningen 1993, 189–204.

22 Assmann, *Ägypten. Eine Sinngeschichte*, 246.

23 Volgens Siegmund Freud had Mozes Achnaton’s Zonnehymne uit Amarna meegenomen naar Israel, een simplificatie die tegenwoordig door weinig Oud-Testamentici en Egyptologen meer serieus wordt genomen. Zie over deze problematiek Jan Assmann’s fascinerende *Moses der Ägypter. Entzifferung einer Gedächtnisspur*, München/Wien 1998, met name pp. 47–48 en 255–257.